

БРОЯКА

Антоніна Анатоліївна
broyaka@yandex.ru

к.е.н., доцент кафедри менеджменту зовнішньоекономічної діяльності, готельно-ресторанної справи та туризму, Вінницький національний аграрний університет

УДК 339.5:631.11

АДАПТАЦІЯ ЗОВНІШНЬОТОРГОВЕЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ДО СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ

ADAPTATION OF AGRICULTURAL ENTERPRISES FOREIGN TRADE ACTIVITY TO THE CURRENT ECONOMIC CONDITIONS

У статті розглянуто особливості здійснення зовнішньоторговельної діяльності підприємств аграрного сектору України в сучасних економіко-політичних умовах, проведено аналіз показників експортно-імпортних операцій, проаналізовано в динаміці географічну структуру вітчизняного аграрного експорту, в тому числі до Російської Федерації. Досліджено позитивний та негативний вплив на українських товаровиробників та споживачів аграрної продукції застосування Угоди про асоціацію Україна-ЄС, розглянуто питання тарифних квот на постачання української продукції до країн Європейського Союзу та проаналізовано їх використання. Окреслено основні причини недостатньої ефективності зовнішньої торгівлі аграрною продукцією та шляхи їх усунення. Визначено напрями подальшого розвитку зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств.

В статье рассмотрены особенности осуществления внешнеторговой деятельности предприятий аграрного сектора Украины в современных экономико-политических условиях, проведен анализ показателей экспортно-импортных операций, проанализирована в динамике географическая структура отечественного аграрного экспорта, в том числе в Российскую Федерацию. Исследовано позитивное и негативное влияние на украинских товаропроизводителей и потребителей аграрной продукции применения Соглашения об ассоциации Украина-ЕС, рассмотрены вопросы тарифных квот на поставку украинской продукции в страны Европейского Союза и проанализировано их заполнение. Выделены основные причины недостаточной эффективности внешней торговли аграрной продукцией и пути их устранения. Определены направления дальнейшего развития внешнеторговой деятельности аграрных предприятий.

The article deals with the peculiarities of foreign trade activity of the Ukrainian agrarian sector enterprises in the current economic and political conditions. The performance of export-import operations and the dynamics of the geographic structure of national agricultural exports, including trade with the Russian Federation are analyzed. The positive and negative impact of the Association Agreement Ukraine-EU implementation on the Ukrainian producers and consumers of agricultural products, the issues of tariff quotas for the Ukrainian products supply to the European Union countries are investigated and their utilization is analyzed. The basic reasons for the lack of efficiency of foreign trade in agricultural production and tools of their elimination are outlined. The further development trends of foreign-trade activity of agricultural enterprises are determined.

Ключові слова: зовнішньоторговельна діяльність, експорт, імпорт, аграрний сектор, аграрні підприємства, тарифні квоти, ембарго, сертифікація, державна регуляторна політика

Ключевые слова: внешнеторговая деятельность, экспорт, импорт, аграрный сектор, аграрные предприятия, тарифные квоты, эмбарго, сертификация, государственная регуляторная политика

Keywords: foreign trade activity, export, import, agricultural sector, agricultural enterprises, tariff quotas, embargoes, certification, state regulatory policy

ВСТУП

Розвиток та ефективність зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств залежить від багатьох факторів, серед яких експортний потенціал, ємність внутрішнього та зовнішнього ринків, конкурентоспроможність вітчизняної продукції, тощо. Проте, ключову роль щодо поглиблення інтеграції аграрного сектору України у світове

господарство нині відіграє політико-економічна ситуація в країні. Підприємства – суб'єкти аграрного сектору, змушені функціонувати в нестабільних та невизначених умовах сучасного ринку. Тому постійно виникає потреба у вирішенні нових організаційних, економічних та управлінських завдань з метою пристосування до мінливої зовнішньоекономічної кон'юнктури.

У науковій літературі питання ефективного

розвитку зовнішньоторговельної діяльності підприємств аграрного сектору знайшло відображення у працях Л.М. Березіної, О.М. Бородіної, О.С. Головачової, В.І. Губенко, О.Л. Зборовської, С.М. Кваші, А.В. Ключник, Г.В. Марків, Н.В. Назарової, О.В. Черниш, С.В. Щербини та інших вітчизняних науковців. Проте, окремі аспекти цієї проблематики потребують додаткового вивчення, особливо в контексті географічної переорієнтації та диверсифікації українського агроекспорту.

МЕТА РОБОТИ

Основною метою дослідження є аналіз сучасного стану та умов здійснення зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств, вивчення основних проблем та окреслення напрямів її подальшого розвитку на тлі останніх економіко-політичних змін.

МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У процесі дослідження було використано сукупність загальних та специфічних методів наукового пізнання, зокрема: абстрактно-логічний, аналізу і синтезу, статистико-економічний, розрахунково-конструктивний, монографічний та ін..

РЕЗУЛЬТАТИ

Зовнішньоторговельна діяльність є невід'ємною та важливою частиною інтегрування України у світове господарство. Ключовою галуззю вітчизняної економіки, що має найбільше позитивне сальдо по зовнішній торгівлі товарами (11085,3 млн. дол. США у 2015 році), є сільське господарство. Тому стимулювання розвитку та забезпечення ефективності зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств є стратегічним завданням держави, що є повністю обґрунтованим як з огляду на наявний потенціал, так і на можливості його реалізації.

Аналіз взаємодії національного аграрного ринку із світовим господарством дозволяє визначити пріоритетні напрями розвитку зовнішньоторговельної діяльності підприємств, удосконалити процес її планування, сприяє покращенню імплементації розроблених стратегій виходу на міжнародні ринки.

Важливою складовою світового агропродовольчого ринку є експортно-імпортні операції з сільськогосподарською продукцією, сировиною та готовим до споживання продовольством [1]. За даними Державної служби статистики України у 2015 році було експортовано сільськогосподарської продукції та продуктів харчування на суму 14564,2 млн. дол. США [7], що майже на 13% менше порівняно із 2014 роком. При цьому варто відмітити сировинну спрямованість вітчизняного агроекспорту, яка свідчить про технологічну відсталість та обмежені можливості українських виробників щодо закупівлі сучасного обладнання й устаткування. Як наслідок, у структурі експорту зменшується частка готової продукції, яка може забезпечити значно вищий ступінь доданої вартості. До того ж, нерідко сировина, направлена до індустріально розвинутих країн, повертається до України у вигляді готової до споживання продукції, витісняючи вітчизняних виробників. Таким чином, зростає імпорт товарів, які можуть бути вироблені в Україні, посилюється проблема безробіття, збільшується диспропорція у товарній структурі експортно-імпортних операцій. Досвід розвинутих країн світу підтверджує, що саме переробна галузь сприяє ефективному функціонуванню сільського господарства та підвищує конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках [5]. Тому державна регуляторна політика має бути спрямована на підтримку розвитку переробних підприємств та стимулювання експорту виробленої ними продукції, що дозволить отримати більшу фінансову вигоду, а також створити додаткові робочі місця.

Географічна структура експортної діяльності аграрного сектору України є доволі широка. Україна експортує свою продукцію до майже 190 країн світу. Близько половини всього вітчизняного аграрного експорту, за підсумками 2015 року, вирушило до країн Азії (47%), серед яких 8,4% припадає на Китай (рис. 1).

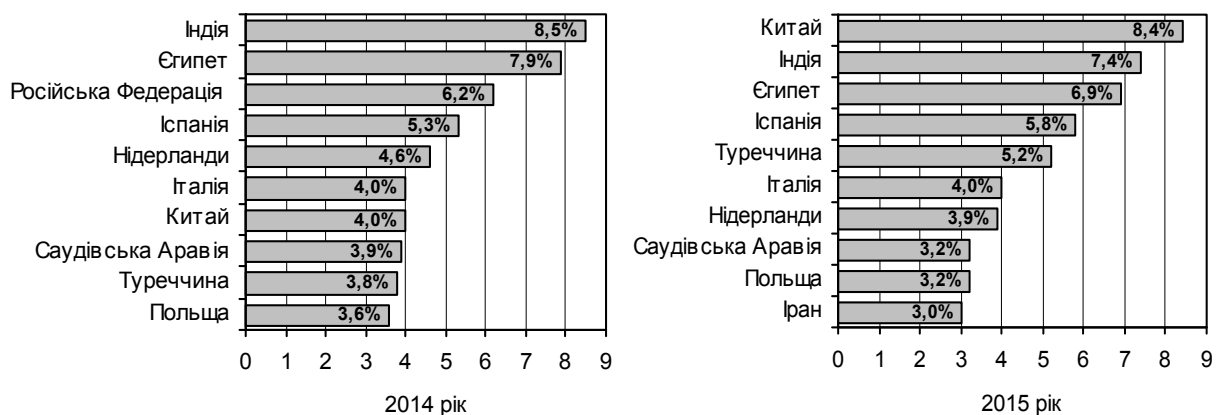

Рис. 1. Топ-10 країн за часткою українського експорту агропродукції у 2014 та 2015 роках

[сформовано за даними Міністерства аграрної політики України [8]]

У 2015 році Україна стала головним постачальником кукурудзи до Китаю, забезпечивши за перше півріччя 90% всього імпорту цієї культури на ринок КНР [8]. Країни Азії – це найбільш динамічно зростаючий ринок, на який варто орієнтуватись українським експортерам.

Нині відбувається переформування структури взаємного товарообміну між країнами обумовлене підписанням Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, а також військово-політичним конфліктом на Сході України. Зокрема, з 1 січня 2016 року почалося тимчасове застосування Угоди про асоціацію Україна-ЄС у частині поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, згідно якої введено нульові ставки на імпорт з ЄС сільськогосподарської продукції та товарів переробної і харчової промисловості. Крім того, по товарах кондитерської галузі, на насінневу продукцію, окремі зернові культури, фрукти, сухофрукти, приправи та спеції, іншу продукцію рослинного походження відбувається поступове симетричне скасування увізних мит обома сторонами.

З одного боку, така тарифна лібералізація може призвести до значного припливу на український

ринок товарів з Європи. Це повинно стимулювати вітчизняних виробників удосконалювати свою продукцію, покращувати якість, приділяти більше уваги маркетинговій складовій просування товару на міжнародний ринок аби закріпити свої позиції. Девальвація гривні, незважаючи на свою негативну сутність, є одним із стримуючих факторів притоку європейських товарів, що робить національну продукцію відносно дешевшою, а отже конкурентоспроможною.

З іншого боку, зона вільної торгівлі Україна-ЄС відкриває нові ринки збуту для національного виробника, що особливо важливо в умовах порушення економічних зв'язків в Росію. При цьому девальвація гривні може стимулювати експорт, оскільки експортер при обміні вирученої іноземної валюти на свою знецінену валюту отримає девальваційний дохід.

До нещодавно вагому частку у експорті українських товарів аграрного сектору займав російський ринок. Ще у 2013 році вона становила 11,4% від загального експорту продукції сільського господарства та харчової промисловості (рис. 2).

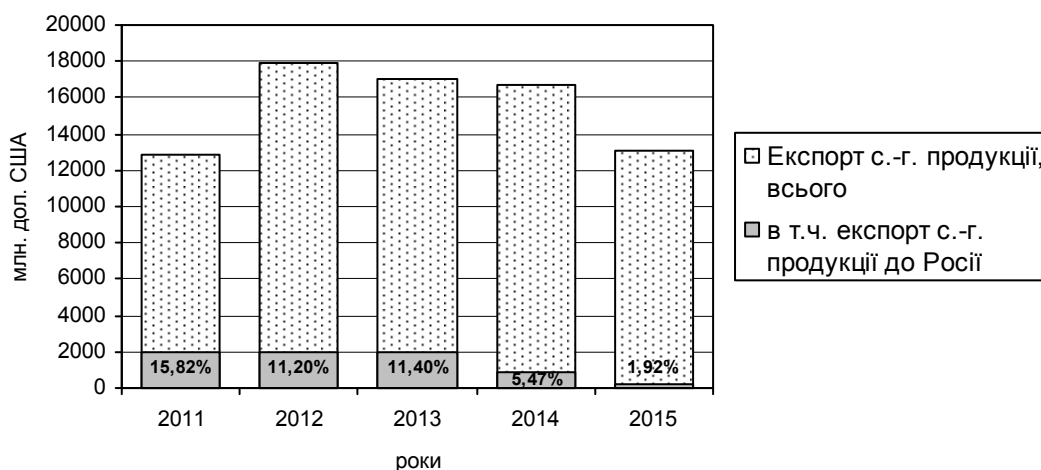

Рис. 2. Частка експорту аграрної продукції України до Росії у сукупному аграрному експорті України [сформовано за даними Державної служби статистики України [7]]

Однак, починаючи з 2014 року Росія поступово наклала ембарго на більшість видів сільськогосподарської продукції та продуктів харчування з України, зокрема: свинину, молочну продукцію і молоко, сирні продукти, сояшник, соєві боби, кукурудзяну крупу і шрот, картоплю, овочеві, фруктові та рибні консерви, фруктові соки, в тому числі для дитячого харчування, кондитерські вироби виробництва компанії «АВК», АТ «ВО «КОНТИ», та концерну «Рошен», спиртні напої, пиво і пивні напої виробництва ПАТ «Оболонь», ПАТ «Сан ІнбевУкраїна», ТОВ «Українська дистриб'юторська компанія» та інші [9]. В результаті експорт продукції вітчизняного аграрного сектору до Росії у 2014 році скоротився на 1029292,7 тис. дол. США і становив 5,47%, а у 2015 році частка Росії у агроекспорті

України не перевищила і 2% [7].

Крім того, через початок дії економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, з 1 січня 2016 року набрав чинності російський закон, який передбачає зупинку дії договору про зону вільної торгівлі з Україною, підписаний в рамках СНД.

У відповідь на такі дії та з метою захисту національних економічних інтересів і безпеки України, постановою Кабміну №1147 від 30 грудня 2015 року з 10 січня 2016 року до 5 серпня 2016 року запроваджено заборону ввезення низки товарів, що походять з Російської Федерації. Під ембарго потрапило постачання харчових продуктів: м'яса, риби, ряду молочних продуктів, плавлених сирів, кави, чаю, харчових сумішей, кондитерських та хлібобулочних виробів, продуктів дитячого

харчування, макаронних виробів, соусів; смакових добавок і приправ, пива, спирту, горілки, корму для собак, сигарет з фільтром. Крім цього, в запропонованому переліку, на відміну від російського – хлористий калій з вмістом калію, інсектициди, фунгіциди, гербіциди, засоби, що запобігають проростанню паростків та регулятори росту рослин, родентициди, оболонки штучні для ковбасних виробів [9]. При імпорті інших товарів російського походження з 2 січня 2016 року діє режим найбільшого сприяння – справлятимуться ввізні мита згідно ставок Єдиного митного тарифу Євразійського економічного союзу.

На тлі майже повного закриття російського ринку важливим кроком для розвитку зовнішньоторгівельної діяльності аграрних підприємств є географічна диверсифікація агроекспорту. Вже у 2015 році вдалося дещо переорієнтувати «російський» агроекспорт до інших країн. Зокрема, відкрито ринок Єгипту для виробників курятини, Китаю – для виробників молочних продуктів, Ізраїлю – для вітчизняних підприємств-виробників столових яєць. Також відновлено експорт м'яса та м'ясної продукції до Молдови, Вірменії, Узбекистану, Киргизії, молочної продукції – до Казахстану [8]. Україна втричі збільшила експорт курятини до країн Європейського Союзу, а найближчим часом розраховує відкрити для себе європейський ринок молока, що дозволить, завдяки обов'язковій сертифікації, отримати молоко належної якості і на внутрішньому ринку. Невдовзі після завершення сертифікаційних процедур для виробників курятини буде відкрито Саудівську Аравію, а також країни ЄС для української продукції насінництва.

Створення Зони вільної торгівлі з Європейським Союзом відкриває перспективи поступового освоєння нових ринків вітчизняними компаніями. Передумовою для розширення експортної номенклатури є невикористані тарифні квоти, в рамках яких забезпечується безмитний доступ товарів на ринок країн ЄС.

Нагадаємо, що, згідно Угоди про асоціацію, тарифні квоти є основним інструментом обмежень у торгівлі сільськогосподарськими товарами між Україною та країнами ЄС. Однак, багато вітчизняних виробників продукції аграрного сектору часто хибно трактують їхню економічну сутність, вважаючи, що таким чином Європа намагається скоротити їх виробництво. Особливо це стосується тих галузей, де Україна може виробити більше, ніж здатен поглинути європейський ринок. Проте, запровадження квотування у двосторонній торгівлі між Україною та ЄС не означає повного обмеження обсягів українського імпорту Європою. Українські виробники отримують можливість завозити встановлені обсяги певних товарів без справляння увізних мит, а будь-яка додаткова кількість даних товарів може бути імпортована та

оподатковуватиметься на загальних умовах, рівних з іншими постачальниками [3, С. 48]. Крім того, по окремих товарах, щодо яких у двосторонній торгівлі домовлено про тарифні квоти, є можливість експорту також і в рамках глобальних квот СОТ, якими Україна як член СОТ також може скористатися на загальних підставах, конкуруючи з іншими членами СОТ.

При плануванні розширення агроекспорту важливо враховувати невичерпані квоти попередніх років. Фактично у 2014 та 2015 роках повністю було використано квоти лише на пшеницю (950 тис. т), кукурудзу (400 тис. т), мед (5 тис. т), ячмінну крупу та борошно, оброблене зерно, зернові злаки (6,3 тис. т), оброблені томати (10 тис. т), виноградний та яблучний соки (10 тис. т). Суттєво за цей період збільшилось використання квот на ячмінь – з 1% до 77,68%, овес – з 1,6% до 100%. Майже на три четверти вичерпано у 2015 році квоти на м'ясо птиці та солод (рис. 3 та 4).

У той же час, по ряду позицій квоти навіть не використовувалися. У переліку незаповнених квот – баранина, цукрові сиропи, крохмаль, висівки, гриби, цукрова кукурудза, часник, продукція з обробленого молока та масла. Фактично це такі категорії товарів, які виробляються в Україні не в достатній кількості чи неналежної якості. Тому вітчизняним аграрним виробникам варто обмірковувати перспективи виробництва вказаної продукції, що в певній мірі дозволить покращити її якість, створити нові робочі місця, збільшити ВВП країни.

Головними факторами, що сприяли швидкому заповненню зазначених вище квот, є їх незначний обсяг та відсутність жорстких санітарних та фітосанітарних вимог, як наприклад до м'ясної продукції. Проте подальше освоєння ринку країн ЄС вимагає від національного виробника підвищення якості, безпечності, екологічних характеристик української агропродукції, покращення умов виробництва, зміни підходів до функціонування ринку. Для багатьох виробників подолати ці нетарифні бар'єри виявилось доволі складно, адже щоб отримати підтверджуючий сертифікат якості та безпечності своєї продукції європейського зразка, потрібно дійсно відповідати усім вимогам. Також незалежно від законодавства ЄС діють певні приватні стандарти, що впливають на ефективність діяльності вітчизняних експортерів і мають бути ними враховані. Серед них дотримання певних соціально-економічних, екологічних та моральних принципів при виробництві продукції, зокрема трудових стандартів, прав тварин, нанесення мінімальної шкоди навколишньому середовищу. Отже, вітчизняні виробники повинні навчитись брати на себе відповідальність та виконувати взяті зобов'язання без контролю з боку держави.

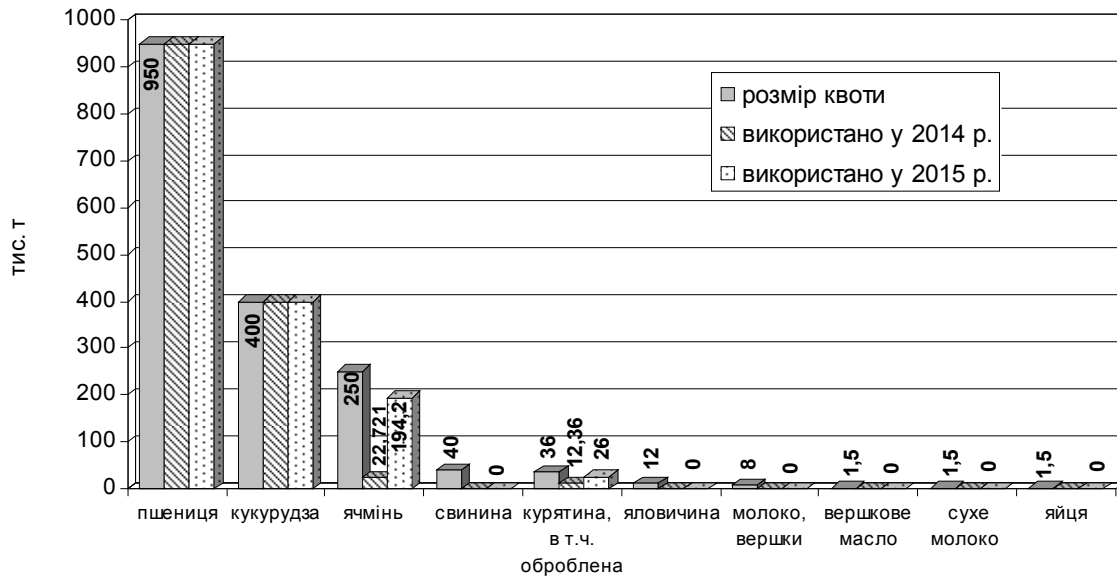

Рис. 3. Використання Україною тарифних квот на імпорт до ЄС за принципом «ліцензування» у 2014-2015 роках [сформовано за даними Міністерства аграрної політики України [8]]

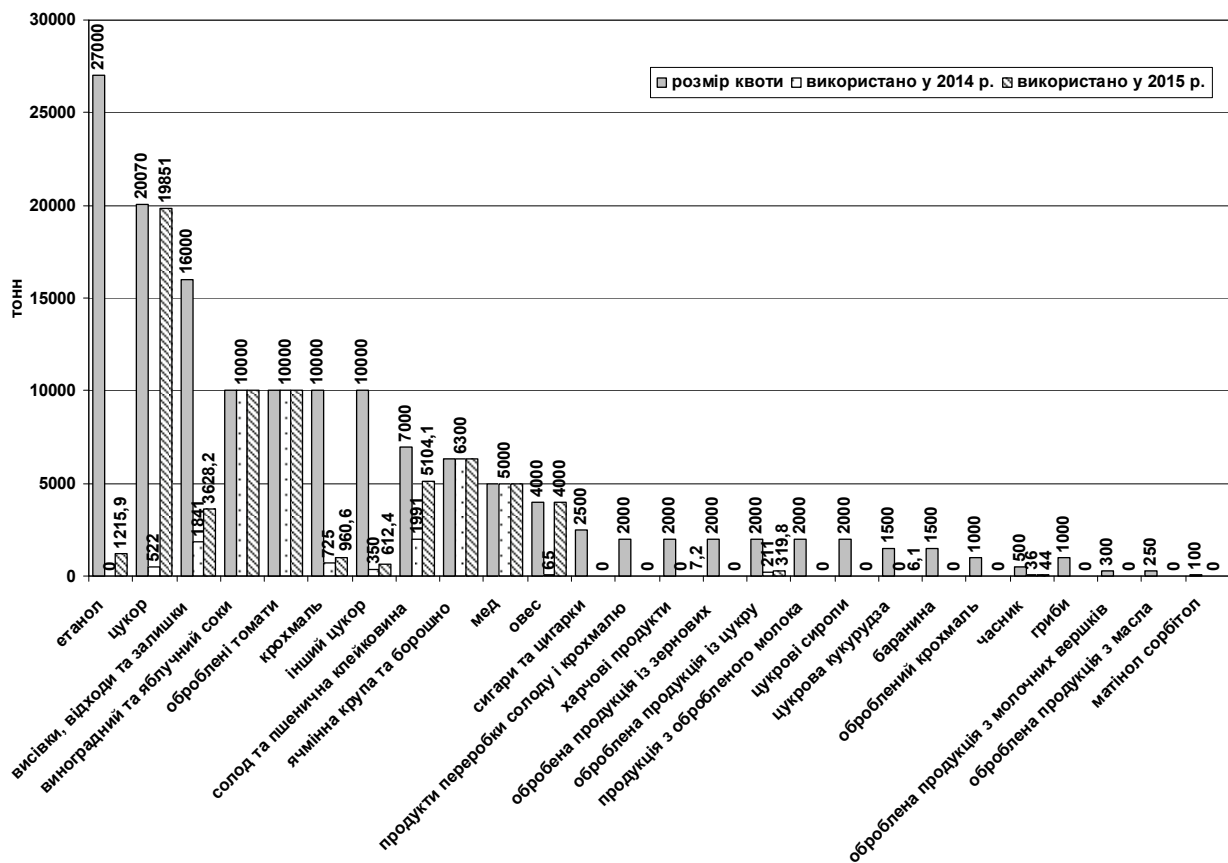

Рис. 4. Використання Україною тарифних квот на імпорт до ЄС за принципом "перший прийшов – перший отримав" у 2014-2015 рр. [сформовано за даними Міністерства аграрної політики України [8]]

Яскравим прикладом того, що український аграрний сектор нарощує свій експортний потенціал та підвищує конкурентоспроможність на світовому ринку є стрімке заповнення європейських квот на початку 2016 року. Так, до 1 лютого 2016 року Україною повністю були вибрані квоти на безмитні поставки м'яса птиці до ЄС у розмірі 18 тис. т та кукурудзи у розмірі 400 тис. т, більше ніж на 30% використано квоту на пшеницю [6]. Інтенсивне використання квот по ряду позицій з одного боку та дотримання стандартів і принципів європейського ринку з іншого сприятимуть розширенню переліку квот та збільшенню їх розміру, що є нормальною практикою для Європейського Союзу.

Як уже зазначалось, аграрний сектор України має значний експортний потенціал, який, на жаль, не використовується повною мірою. Однак, підприємства не в змозі самотужки вирішити цю проблему. З метою подальшого нарощування обсягів експорту сільськогосподарської продукції український уряд має втілювати цілеспрямовану державну регуляторну політику щодо ціноутворення, залучення інвестицій у розвиток інфраструктури аграрного сектору, підтримки малих та середніх товаровиробників, у тому числі надання пільгових умов господарювання для новостворених підприємств. Держава має здійснювати політику протекціонізму щодо національних аграрних підприємств і сприяти підвищенню їхніх конкурентних переваг на внутрішньому та зовнішньому ринках. Стимулювання державою українського експорту також може бути реалізовано через низку таких урядових заходів, як: приведення українського законодавства щодо якості продукції у відповідність з міжнародними вимогами, проведення сертифікації аграрних підприємств та їхньої продукції, створення державної системи ринкової інформації щодо ситуації на світовому та внутрішньому ринках продовольства, підтримка створення об'єднань експортерів, поширення досвіду та сприяння впровадженню новітніх технологій, розроблення державної програми щодо зменшення цінових, погодних та інших ризиків в сільському господарстві, виокремлення політичної складової у зовнішньоторговельній політиці та інше. Узгодження інтересів суб'єктів аграрного сектору та державних органів управління при удосконаленні механізму регулювання зовнішньоторговельної діяльності, використання можливостей ефективних інтеграційних форм дозволить Україні зайняти достойне місце на світовому агроринку.

Ефективність ведення зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств також залежить від їх обізнаності та інформаційного забезпечення. На даний час функціонує ряд державних і недержавних структур та інформаційних баз, що сприяють здійсненню зовнішньої торгівлі, серед яких: офіційні портали Державної фіскальної служби України, Міністерства економічного розвитку та торгівлі України, Міністерства аграрної політики України, об'єднання експортерів та імпортерів, об'єднання підприємств, асоціації, торгово-промислові палати, Служба підтримки експорту до ЄС, тощо [4]. Проте

доволі часто товаровиробники, що здійснюють зовнішньоторговельні операції, стикаються з необхідністю цільової допомоги у вирішенні конкретних проблем та роз'ясненні певних питань. Цю нішу могли б зайняти вищі навчальні заклади аграрної освіти, на базі яких доречно створювати інформаційно-консультаційні центри, які б серед ряду своїх послуг формували базу даних та надавали інформаційну допомогу з питань зовнішньоекономічної діяльності, допомагали б у розробці стратегій її здійснення, сприяли б налагодженню нових зв'язків із зарубіжними партнерами та консалтинговими структурами, здійснювали експертизу міжнародних комерційних угод та інвестиційних проектів тощо.

Пристаювання до світових стандартів і правил міжнародної торгівлі, що неодмінно пов'язано із поглибленням зовнішньоторговельних відносин України, потребуватиме від виробників аграрного сектору та держави додаткових зусиль та збільшення витрат. Однак, у довгостроковій перспективі це сприятиме підвищенню конкурентоспроможності національної агропродукції і, як наслідок, закріпленню своїх позицій на внутрішньому ринку та збільшенню експорту на світові ринки [11], зростатиме довіра до української економіки, що стимулюватиме приплив іноземних інвестицій для забезпечення впровадження сучасних технологій у виробництво, а українські споживачі отримають більше якісних і дешевих продовольчих товарів.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє із впевненістю стверджувати, що аграрний сектор – це локомотив економіки України, це найприбутковіша експортна галузь, що має позитивне сальдо та забезпечує 14% загального обсягу ВВП. Україна входить до десятки лідерів світових експортерів по поставках соняшникової олії, кукурудзи, ячменю, пшениці, сої, курятини. Як свідчать показники, аграрний сектор залишається найбільш динамічною та перспективною галуззю української економіки. Тому сталий розвиток зовнішньоторговельної діяльності аграрних підприємств буде підвищувати їхню ефективність та покращувати ситуацію в економіці країни загалом. Однак, цьому перешкоджають ряд як ендегенних, так і екзогенних факторів, що потребують негайного усунення, серед яких: застарілі технології виробництва та відсутність вільних коштів для їх оновлення; недостатня якість, невідповідність міжнародним стандартам та нормам виробництва вітчизняної агропродукції, відсутність сертифікації по певних її видах; сировинна спрямованість агроекспорту, недостатні обсяги виробництва або взагалі його відсутність по деяким категоріям товарів, на які є світовий попит; недосконалість або навіть повне ухилення від стратегічного планування та маркетингового управління зовнішньоторговельною діяльністю аграрних підприємств; відсутність висококваліфікованих кадрів, недостатнє інформаційне забезпечення, нехватка практичного досвіду у сфері експортно-імпортних операцій; недосконалість українського законодавства та

державного регулювання у сфері зовнішньоекономічної діяльності, незахищеність з боку держави від ризиків (погодних, політичних, цінових); нестабільність національної валюти, недовіра з боку інвесторів, у тому числі іноземних, та інше. Усунення цих проблем сприятиме підвищенню рівня зовнішньоторговельної активності вітчизняних суб'єктів господарювання аграрного сектору. При цьому головними напрямками розвитку їхньої зовнішньоторговельної діяльності мають бути: розширення експортної номенклатури аграрної продукції, що забезпечить заповнення невичерпних раніше квот, наданих Європейським Союзом Україні; збільшення у загальному обсязі українського агроекспорту частки продукції з високим ступенем переробки, що зменшить реекспорт та підвищить ВВП; географічна диверсифікація міжнародних ринків збуту, що мінімізує політичний вплив на зовнішньоторговельні відносини; досягнення міжнародних стандартів та санітарних норм, прискорення процесу сертифікації, застосування прогресивних технологій, використання інноваційних методів управління зовнішньоторговельною діяльністю, що дозволить вітчизняним аграрним підприємствам закріпити свої позиції на світовому ринку та підвищить їхні конкурентні переваги. У цьому контексті подальші дослідження повинні стосуватись удосконалення методів стимулювання агроекспорту та розвитку експортного потенціалу аграрного сектору.

Список використаних джерел

1. Березіна Л.М. Зовнішньоекономічні аспекти в удосконаленні відносин підприємств АПК [Текст] / Л.М. Березіна // Економічні інновації : зб. наук. праць. – Одеса: Інститут проблем ринку та економіко-екологічних досліджень НАН України, 2011. – Вип. 43. – С. 27 – 33.
2. Головачова О. С. Особливості застосування нетарифних інструментів регулювання зовнішньої торгівлі [Текст] / О. С. Головачова // Інвестиції: практика та досвід. – 2013. – № 10. – С. 75 – 79.
3. Еберхард Хаунхорст. Експорт української агропродовольчої продукції до Європейського Союзу в умовах глибокої та всеосяжної зони вільної торгівлі [Текст] / Е. Хаунхорст, В. Лапа. – К.: Німецько-український агрополітичний діалог, 2014. – 61 с.
4. Ключник А.В. Особливості регулювання розвитку зовнішньоекономічної діяльності аграрних підприємств [Текст] / А.В. Ключник // Науковий вісник Херсонського держ. ун-ту. Серія: економічні науки. – 2015. – Вип. 10. - Ч. 1. – С. 122 – 124.
5. Марків Г.В. Зовнішньоекономічна діяльність підприємств агропромислового комплексу: проблеми розвитку та пропозиції щодо удосконалення [Текст] / Г. В. Марків // Глобальні та національні проблеми економіки. – 2015. – Вип. 3. – С. 55 – 59.
6. Офіційний портал Європейської комісії «Поточні залишки тарифних квот» / «Tariff quota consultation» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ec.europa.eu/taxation_customs/dds2/taric/quota_consultation.jsp?Lang=en
7. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
8. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/>
9. Про заборону ввезення на митну територію України товарів, що походять з Російської Федерації [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 30.12.2015 р. №1147. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP151147.html
10. Постановление Правительства Российской Федерации № 1397 от 21 декабря 2015 года «О внесении изменений в пункт 1 Постановления Правительства Российской Федерации № 778 от 7 августа 2014 года» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <https://issuu.com/tradedefence/docs/ban>
11. Щербина С.В. Розвиток зовнішньоторговельних перспектив агропромислового комплексу України в контексті євроінтеграції / С.В. Щербина [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://www.academy.gov.ua/ej/ej15/txts/12SSVUKE.pdf>